

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

НА ПРАВАХ РУКОПISУ

ПОПОВИЧ Сергій Іванович

**РОЗВИТОК ТУРИСТСЬКОГО
КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ**

(60-і — перша половина 80-х рр. ХХ ст.)

07.00.02 — Історія України.

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 1994

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00756409 (V)

УДК 62-50

Відділ бібліотечної справи

РОЗВИТОК ТУРИСТСЬКОГО
КРАЄВИДСТВА В УКРАЇНІ

Київ - Львів : Видавництво «Ліра», 2014

120 с. - 1000 экз.

АВТОРЕФЕРАТ

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 2014

Київський університет ім. Тараса Шевченка

На правах рукопису

ПОПОВИЧ Сергія Іванович

РОЗВИТОК ТУРИСТСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

/60-і - перша половина 80-х рр. XX ст./

07.00.02 - Історія України.

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня

кандидата історичних наук

Київ - 1994

00755403 IV

ЛНБ України

ЛНБ України

ЛНБ України

ЛНБ України

ЛНБ України

ЛНБ України

ЛНБ України

ЛНБ України

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Дисертація в рукопис.

Робота виконана в Інституті історії України АН України.

Науковий керівник - доктор історичних наук,
професор В.О.ГОРБИК.

Офіційні опоненти: академік АН України П.Т.ТРОНЬКО,
кандидат історичних наук, доцент
Г.П.НАУМЕНКО.

Провідна організація - Київський державний інститут культури.

Захист відбудеться " _____ " _____ 1994 р. о _____ годині
на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертації Д.068.І8.06
при Київському університеті імені Тараса Шевченка /2520І7, м.Київ,
вул. Володимирська, 60, ауд. 349/.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Ки-
ївського університету імені Тараса Шевченка.

Автореферат розіслано " _____ " _____ 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

М.О.РУДЬ

MRZ

Актуальність дослідження. В контексті національного і культурного відродження України особливої актуальності набувають завдання вивчення історії рідного краю, залучення широких верств населення до пізнання величезної історико-культурної спадщини, зростання національної свідомості громадян, піднесення їх духовності.

В цій важливій і потрібній роботі беруть активну участь гуманітарні наукові заклади, вузи, культурно-просвітницькі установи, громадські організації, спілки, товариства, рухи. Дієвим засобом національно-культурного відродження може і повинен стати туризм. Адже він є найбільш масовою формою залучення населення до вивчення свого минулого, повернення історичної пам'яті, а отже і піднесення національної свідомості.

Дотепер поняття "туризм" не має чіткого визначення. Це пояснюється тим, що сам термін "туризм" відображає безліч функцій сучасного туризму, які є предметом вивчення різних наук. Уніфікувати цей термін не змогли і спеціалісти міжнародних та вітчизняних туристських організацій, тому сьогодні існує близько 100 визначень туризму. Але в основному вони односторонні, тому що не враховують комплексного характеру туризму як соціального явища. Дисертант визначає туризм як вид пізнавально-культурної та рекреаційної діяльності людини в умовах вільного часу.

Між тим, в радянський період туризм розглядався з одного боку як сфера обслуговування, рекреації населення, галузь народного господарства, а з другого – використовувався ідеологічними органами як один з механізмів комуністичної пропаганди.

Найбільшого розвитку і поширення туризм в Україні набув в 60-х – першій половині 80-х рр., що обумовлювалося відносною стабілізацією соціально-економічного життя та наявністю природних й історико-культурних туристських ресурсів. З епізодичного, стихійного подорожування туризм перетворився в масовий рух, заняття мільйонів людей, сформувався як галузь.

Організацією внутрішнього та міжнародного туризму в Україні в аналізований період займалися профспілки, Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" ЦК ЛКСМУ, Держкомітет СРСР з іноземного туризму, Міністерство оборони СРСР, Міністерство освіти УРСР, Міністерство культури УРСР та ряд інших міністерств і відомств колишнього СРСР та України. Проте пізнавальна функція туризму, спрямована на вивчення історії рідного краю, найбільш ефективно

проявлялася в рамках внутрішнього /вітчизняного/ туризму, який перебував під егідою профспілок. Керівництво профспілковою туристсько-екскурсійною системою було покладено на Українську республіканську раду з туризму та екскурсій. Саме профспілковий туризм в 60-х - першій половині 80-х рр. сформувався як масовий рух, тісно пов'язаний з краєзнавством. Туризм фактично став одним з напрямів історичного краєзнавства, вагомим засобом поширення історико-краєзнавчих знань. Це знайшло своє відображення в розширенні географії туристсько-екскурсійних маршрутів, зростанні питомої ваги історико-краєзнавчого матеріалу в усіх видах туристських подорожей, походів, мандрівок, урізноманітненні тематики пізнавальних програм.

Попри всі намагання партійної пропаганди використати пізнавальний потенціал туризму для реалізації своїх політичних завдань, вітчизняний туризм в умовах тоталітарної системи, став чи не єдиною можливістю людей задовольнити свої інтелектуальні та культурні потреби, розширити знання про історію рідного краю.

Критичний аналіз стану туризму в Україні в зазначений період, виявлення найбільш ефективних форм історико-краєзнавчої роботи туристсько-екскурсійних організацій набувають значної актуальності на сучасному етапі, допомагають відкинути все негативне, що накопичилось в туристсько-краєзнавчій діяльності і використати позитивний досвід, потрібний для дальшого розвитку туризму як засобу духовного воскресіння народу.

Надзвичайно важливо прослідкувати як здійснювалися контакти і взаємодія між туристсько-екскурсійним і краєзнавчим рухом в період їх певного піднесення, що власне обумовило перетворення вітчизняного туризму в один із могутніх засобів поширення історико-краєзнавчих знань. В цьому плані потрібно дослідити позитивний досвід історико-краєзнавчої роботи туристсько-екскурсійних організацій профспілок, туристського краєзнавства у вузах, школах, культурно-освітніх установах, участь туристських установ і туристів у пам'яткоохоронній роботі. Це допоможе поліпшити історико-краєзнавчу роботу засобами туризму на сучасному етапі, коли розбудовуються засади незалежної України, відроджується культура і духовність її народу.

В цих умовах постає нагальна потреба в аналізі тематики пізнавальних туристських програм, маршрутів, турів, Адже саме за до-

помогою жорсткого відбору тем для туристських та екскурсійних маршрутів, наповнення їх відповідним ідеологічним змістом, партійним органам вдавалося формувати комуністичний світогляд людей, перетворювати їх на слухняне знаряддя своєї політики. Цей аналіз потрібний для створення нового повноцінного банку тем, які б всебічно і об'єктивно висвітлювали найважливіші факти, явища і події в історії України, по-новому оцінювали діяльність визначних історичних діячів, сприяли пізнанню правдивої історії свого краю.

В цьому контексті значний науковий інтерес становить огляд туристсько-краєзнавчих видань, які являють собою невід'ємну частину історико-краєзнавчої літератури і засвідчують єдність пізнавального туризму і краєзнавства.

Актуальним є аналіз форм і методів підготовки кадрів для туристського краєзнавства, яка здійснювалась в 60-х - першій половині 80-х рр., що дає можливість створення ефективною системи навчання фахівців туристсько-краєзнавчого профілю на сучасному етапі.

Осмислення зазначених завдань у сфері туристсько-екскурсійної діяльності потребує спеціального наукового дослідження, яке б сприяло піднесенню рівня туристсько-краєзнавчої роботи, розкриттю нереалізованих можливостей туризму в розширенні культури населення, залученню його до вивчення і збереження історико-культурної спадщини.

Об'єктом дослідження є всебічне вивчення соціально-економічних передумов появи масового туризму, природних і культурних ресурсів вітчизняного туризму, інфраструктури профспілкової туристсько-екскурсійної галузі, тематики маршрутів подорожей та екскурсій, форм взаємодії туристського і краєзнавчого рухів. В орбіту дослідження включено туристсько-краєзнавчу літературу, а також систему підготовки кадрів, які проводили історико-краєзнавчу роботу серед туристів та екскурсантів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з початку 60-х рр. до середини 80-х рр. В цей час спостерігається розвиток масових форм туризму, зростання туристсько-екскурсійних потоків, спеціалізація туристських регіонів і центрів, розширення маршрутною мережі подорожей, походів та екскурсій. Все це відбувалося на фоні пробудження інтересу населення до пізнання історії свого краю, визначних пам'яток культури, на терені певних здобутків в галузі історичного краєзнавства. В ці роки формується туристське

краєзнавство як один з напрямів історичного краєзнавства України. Кінцеві рамки дослідження обумовлені кардинальними соціально-економічними і політичними змінами, які намітилися в країні внаслідок початку "перебудови" і визначали потребу докорінних змін в усіх сферах суспільного життя.

Ступінь наукової розробки проблеми. Туризм як соціальне явище привертая увагу дослідників по мірі свого розвитку. Вивчення окремих його аспектів активізувалося в 60-80-х рр., коли вітчизняний туризм набув масових форм. Робилися спроби створити узагальнюючі праці, в яких розроблялися теоретичні основи туризму, концептуальні питання його розвитку, висвітлювалися всі напрями туристсько-екскурсійної діяльності¹. Переважна більшість цих робіт була видана в Москві, Свердловську, Новосибірську, Сухумі та інших містах. В Україні теоретичні питання туризму узагальнив М.П.Крачило. В монографії "Основи туризмознавства" він дав визначення поняття "туризм", довів необхідність комплексного вивчення туризму представниками різних наукових дисциплін - географії, економіки, педагогіки, психології, медицини, тим самим заклавши основи туризмознавства як окремої галузі знань².

Крім узагальнюючих праць, видавалися роботи з окремих аспектів туризму. Найбільш чисельною групою були дослідження економічної проблематики туризму. Їх тематичний спектр був надзвичайно широкий. Аналізувалися питання економіки туристської індустрії, окремих її ланок /будівництво туристських об'єктів, маршрутний транспорт, торгівельне обслуговування/, визначалося місце і роль туристського господарства в системі суспільного виробництва та інш.³. В цьому напрямі найбільш плідно працював В.І.Азар, перу

¹ Каневский Е., Марголин Л. Формула туризма. - М., 1974; Вопросы развития туризма. - Сухуми, 1973; Алексеев С.С., Рубель Р.В. Размышления о туризме. - Свердловск, 1974; Власов А.А., Нагорный А.Г. Туризм. - М., 1977; Моргунов В.П. Туризм. - М., 1978; Абуков А.Х. Туризм сегодня и завтра. Туристско-экскурсионная работа профсоюзов. - М., 1978; Його ж. Туризм на новом этапе. Социальные аспекты развития туризма в СССР. - М., 1983; Пасечный П.С. Туризм и экскурсии. - М., 1983.

² Крачило Н.П. Основы туризмознавства. - К., 1980.

³ Проблемы развития индустрии туризма. - Новосибирск, 1970;

Гезгала Я. Туризм в народном хозяйстве. - М., 1974.

якого належить кілька серйозних наукових досліджень¹.

Економічній проблематиці присвячена також ціла низка статей в наукових збірниках і журналах². Серед них були і публікації, які торкалися питань туристської економіки в Україні³.

Різні питання економіки туризму в загальносоюзному масштабі були досліджені в ряді кандидатських дисертацій⁴. Серед них слід

- ¹ Азар В.И. Экономика и организация туризма. /Методологические вопросы/. - М., 1976; Азар В.И., Поляк М.В. Транспорт и туризм. - М., 1973; Азар В.И. Туристская рента и рациональное использование природных ресурсов // Экономические проблемы оптимизации природопользования. - М., 1973. - С.138-144; Його ж. Туризм - специфическая форма потребления // Известия АН СССР. Серия экономика. - 1975. - № 1. - С.84-96.
- ² Олдак П.Г. Индустрия туризма - одно из ведущих направлений современной экономики // Проблемы развития индустрии туризма. - Новосибирск, 1970. - С.3-30; Кибальчич О.А. Туризм как отрасль хозяйства экономических районов СССР // Вопросы географии. - 1973. - Сборник 93. - С.40-43; Кириллов А.Т. Туристское хозяйство как звено в системе общественного производства // Пути повышения эффективности общественного производства. - 1981. - Вып.6. - С.172-177; Богомолов В.А. Экономика туризма // Вопросы экономики. - 1980. - № 7. - С.88-99; та інш.
- ³ Волошук М.Д., Березак А.И. Создание и развитие курортно-оздоровительного и туристского комплекса в Карпатском регионе // Интеграция науки и производства в условиях развитого социализма. - К., 1979. - С.196-202; Волобой П.В., Бекірова Г.О. Системно-структурний аналіз при дослідженні рекреації // Вісник АН Української РСР. - 1984. - № 2. - С.68-75; та інш.
- ⁴ Богомолов В.А. Методологические проблемы экономики туризма. - М., 1975; Бирюков Е.С. Развитие туризма в СССР и его влияния на экономику. - М., 1975; Рогозинская Е.А. Экономические проблемы организации и управления туризмом в СССР. - М., 1976; Ивашенко А.П. Экономические проблемы управления туризмом в развитом социалистическом обществе. - М., 1978; Шульгин П.М. Туризм в составе территориального хозяйственного комплекса союзной республики. - М., 1981; Башкатова И.В. Планирование туристско-экскурсионной деятельности в СССР. - М., 1988; та інш.

назвати роботу С.П.Кузика, яка висвітлювала соціально-економічні проблеми розвитку туризму Карпатського регіону¹.

Значна увага приділялась розробці географічної проблематики туризму. Чимало праць мали економіко-географічний характер. В них вивчалися економічна доцільність розміщення туристських комплексів і центрів в певних географічних регіонах, питання туристського районування і формування територіально-рекреаційних систем, тощо². Ряд досліджень торкалися природно-географічних ресурсів, які обумовлювали розвиток окремих туристських регіонів, зокрема в Україні³.

В досліджуваний період робилися спроби осмислити розвиток вітчизняного туризму в історичному плані. В деяких працях охоплювалися широкі хронологічні рамки, починаючи від моменту зародження туризму і до сьогодення⁴, в інших - висвітлювався період з

¹ Кузык С.П. Социально-экономические проблемы развития туризма /на примере Карпатского региона УССР/. - Львов, 1986.

² Котляров Е.А. География отдыха и туризма. Формирование и развитие территориальных рекреационных комплексов. - М., 1978; Ключковский Л.П. Вопросы экономико-географического изучения и районирования туризма // Вопросы преподавания экономической географии. - М., 1967. - С.48-57. Герасимов И.П., Преображенский В.С. Территориальные аспекты организации индустрии отдыха и туризма // Проблемы развития индустрии туризма - Новосибирск, 1970. - С.31-41; Путрик Ю.С. Территориальные проблемы формирования и развития системы туристско-экскурсионного обслуживания в СССР: Автореферат дис. на соиск. уч.степ.канд.геогр.наук. - Минск, 1983; Крачило Н.П. Экономико-географические проблемы туризма и его эффективность /вопросы теории, методики и практики/. Автореферат дис. на соиск. уч.степ.докт.геогр.наук. - К., 1992.

³ Багров Н.В. Тенденции развития индустрии отдыха /на примере рекреационной системы Крыма/ // Вопросы географии. - 1979. - Сборник II2. - С.67-76; Бондарчук И.Т. Перспективы развития и размещения курортного хозяйства и туризма юго-восточной части Советских Карпат: Автореферат дис. на соиск. уч.степ.канд.геогр.наук. - М., 1979.

⁴ Квартальнов В.А., Федорченко В.К. Туризм социальный: история и современность: Учебное пособие. - К., 1989.

кінця XVIII ст. до 80-х рр. XX ст.¹, в решті - розглядався розвиток туризму за радянської доби². Історія туризму в Україні в цих роботах висвітлювалася лише частково і торкалася тільки тих регіонів, які мали загальносоюзне значення /Крим, Карпати, Закарпаття/. Спеціального дослідження з історії українського туризму так і не було створено.

Окрему групу становлять праці з питань організації управління туристсько-екскурсійною системою, спортивно-оздоровчої роботи установ туризму, методичних і педагогічних аспектів діяльності туристських організацій, які до даного дисертаційного дослідження не мають безпосереднього відношення.

Отже, як показує аналіз літератури з туризму, досить широко досліджувались прикладні проблеми, пов'язані, насамперед, з функціонуванням галузі, її економічними засадами, матеріально-технічною базою і виробництвом туристсько-екскурсійних послуг. Натомість, незрівняно менше дослідники зверталися до вивчення пізнавально-просвітницького потенціалу туризму, його конкретного внеску у справу піднесення культурного рівня народу, реалізації виховних завдань. Тільки окремі дослідження наближувалися до розкриття цієї проблеми, але вирішувалися у філософському, або педагогічному плані. До того ж, ці праці були націлені головним чином на формування культурних цінностей соціалізму у свідомості людей, а також на виховання радянського патріотизму і соціалістичного інтер-

¹ Кудинов Б.Ф. Из истории развития туризма. - М., 1986; Логинов Л.М. Рухлов Ю.В. История развития туристско-экскурсионного дела: Учебное пособие. - М., 1989.

² Федеев Б.Г. Деятельность советских профсоюзов по развитию туризма и экскурсий в стране в период развернутого строительства коммунизма в СССР /1959-1970 гг./: Автореферат дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. - М., 1974; Дворниченко В.В. Развитие туризма в СССР /1917-1983 гг./. - М., 1985; Слободян П.М. Деятельность КПСС по совершенствованию работы туристско-экскурсионных учреждений в условиях перестройки советского общества. /На материалах партийных организаций Украины /80-е годы/: Автореферат дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. - К., 1989.

націоналізму¹.

З поля зору дослідників вітчизняного туризму зовсім випали питання ролі і місця туризму в пізнанні історії рідного краю, поширенні історико-краєзнавчих знань, збереженні історико-культурної спадщини. Не аналізувалися зв'язки між туристсько-екскурсійним і краєзнавчим рухом, які об'єктивно існували в 60-х - першій половині 80-х рр.

В галузі туристського краєзнавства був створений дуже скромний доробок. Причому роботи цього напрямку носили в основному методичний характер². В них надавалися поради, як використовувати краєзнавчий матеріал в різного типу екскурсіях: історико-революційних, військово-історичних, археологічних, етнографічних, мистецькознавчих, архітектурно-містобудівних, літературних та інш. Розроблялися рекомендації щодо співробітництва міських бюро подорожей та екскурсій з державними і громадськими краєзнавчими орга-

¹ Лойко Э.В. Возрастание роли туризма в приобщении трудящихся к культурным ценностям социализма: Автореферат дис. на соиск.уч. степ.канд.философ.наук. -Харьков, 1989; Федорченко В.К. Туризм как средство патриотического и интернационального воспитания: Автореферат дис. на соиск.уч.степ.канд.философ.наук. - К., 1988; Саджая И.Ф. Туризм как сфера культурно-просветительной работы: Автореферат дис. на соиск.уч.степ.канд.пед.наук. - Л., 1981; Глякова М.Д. Учебные экскурсии как средство развития познавательной активности подростков: Автореферат дис. на соиск.уч.степ.канд.пед.наук. - Минск, 1981; Кочегарин В.В. Пути и формы включения туризма в систему учебно-воспитательной работы общеобразовательной школы: Автореферат дис. на соиск.уч.степ.канд.пед.наук. - М., 1973.

² Дньев И.С. Краеведение и туризм. - М., 1974; Методические разработки по курсу "Туризм с основами краеведения, музееведения и экскурсоведения" для студентов II и III курсов туристско-экскурсионной специализации. - М., 1979; Краеведение и туризм. - Л., 1972; Костриця М.Ю. Туристсько-краєзнавча робота в школі. - К., 1985; Зеленін С.М. Краєзнавча підготовка туриста. - К., 1972; Остапєц А.А. На маршруте туристы-следопыты. - М., 1987; Методические рекомендации по проведению краеведческих экскурсий. - М., 1973; Использование краеведческих материалов в экскурсиях. - М., 1985; Использование памятников истории и культуры в экскурсиях: / Методические рекомендации/. - М., 1976; та інш.

нізаціями - музеями, бібліотеками, відділеннями товариства охорони пам'яток історії та культури, тощо. Конкретний досвід взаємозв'язків між цими установами не досліджувався.

Таким чином, аналіз літератури з вітчизняного туризму показує, що в українській історіографії немає жодного узагальнюючого дослідження, в якому б всебічно вивчалися питання поширення історико-краєзнавчих знань засобами туризму та екскурсій, аналізувалися форми і методи туристсько-краєзнавчої роботи, які склалися в Україні в період піднесення масового туристського руху, розкривалася система підготовки туристських кадрів для проведення історико-краєзнавчої роботи.

З урахуванням актуальності і недостатньої розробленості теми визначено її вибір для дисертаційного дослідження.

Мета і основні завдання дослідження. З огляду на актуальність теми і недостатню її розробку ставиться мета:

- проаналізувати розвиток вітчизняного туризму в контексті активізації історико-краєзнавчого руху в Україні в 60-х - першій половині 80-х рр., розкрити форми і методи їх взаємодії, визначити роль і місце туризму в поширенні історико-краєзнавчих знань серед населення, популяризації культурної спадщини.

Здійснення цієї мети потребує вирішення таких завдань:

- показати соціально-економічні передумови розгортання масового туристсько-екскурсійного руху в Україні, наявність природних та історико-культурних ресурсів для розвитку туризму;

- проаналізувати процес створення інфраструктури туристської галузі, формування туристських регіонів, зон, центрів, комплексів, розширення мережі маршрутів подорожей, походів та екскурсій;

- вивчити динаміку туристсько-екскурсійних потоків, їх територіальне спрямування у відповідності з розміщенням історико-культурних об'єктів;

- дослідити форми взаємодії туристсько-екскурсійного та історико-краєзнавчого руху у вивченні історії рідного краю, висвітлити участь працівників туризму і туристів у найважливіших краєзнавчих заходах, що здійснювались у республіці - написанні "Історії міст і сіл Української РСР", пам'яткоохоронній роботі та інш.;

- проаналізувати тематику туристських маршрутів та екскурсій, з метою визначення в ній питомої ваги історико-краєзнавчих матеріалів, виявити ступінь заідеологізованості текстів маршрутних

інформації та екскурсій в умовах засилля партійно-комуністичної пропаганди;

- визначити внесок туристсько-краєзнавчої літератури у розвиток історичного краєзнавства;
- розкрити систему підготовки туристсько-краєзнавчих кадрів;
- розробити практичні рекомендації для ефективного використання пізнавальних можливостей туризму у піднесенні культурного рівня, духовності народу, його національної свідомості.

Методологічно дисертація побудована на діалектичних принципах наукового пізнання. В її основу покладено проблемно-тематичний метод. Основну увагу автор звертає, насамперед, на конкретні результати /як позитивні, так і негативні/, яких досягло туристське краєзнавство в досліджуваній період, без перенесення ідеологічних установок на оцінку подій і фактів історії.

Наукова новизна дисертації обумовлена новою постановою проблеми, яка розглядає туризм як один із напрямків історичного краєзнавства, засіб поширення історико-краєзнавчих знань серед населення.

Вперше в українській історіографії:

- здійснена спроба створити комплексне дослідження, в якому зроблено історичний аналіз розвитку туризму як галузі обслуговування населення, показано процес зростання туристсько-екскурсійного руху і набуття ним масового характеру;
  - досліджено історико-краєзнавчі аспекти діяльності туристсько-екскурсійних установ, що проявлялося в організації краєзнавчих туристських маршрутів та екскурсій, участі в краєзнавчому русі республіки, співпраці з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, тощо;
  - проаналізовано тематику подорожей, походів та екскурсій, дано оцінку їх змісту, розкрито намагання партисменклатури перетворити туризм та екскурсії в інструмент комуністичної пропаганди;
  - розроблені практичні рекомендації для більш ефективного використання туризму як засобу задоволення інтелектуальних та духовних потреб народу, піднесення його культурного рівня, відродження історичної пам'яті.
- Автором введені в науковий обіг раніше невідомі матеріали, які допомагають визначити роль і місце туризму в розвитку історичного краєзнавства.

Джерельну базу дослідження становлять документальні матеріали українських державних архівів. Насамперед це документи Центрального державного архіву виконавчих органів /ЦДАВО/ України, Центрального державного архіву Республіки Крим /ЦДАРК/, Одеського обласного державного архіву /ОДА/, Державного архіву м.Києва /ДАМК/. В ЦДАВО України використані матеріали фондів Української ради з туризму та екскурсій /Ф.5079/, Центральної дитячої екскурсійно-туристської станції /Ф.4715/ і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури /Ф.4760/. В них містяться стенограми пленумів, річні звіти про результати господарсько-фінансової діяльності, доповідні записки, листування, які дають можливість проаналізувати зростання інфраструктури вітчизняного туризму, розширення мережі маршрутів подорожей, походів та екскурсій, зробити підрахунки чисельності учасників туристсько-екскурсійного руху, розкрити систему туристського районування.

Значний науковий інтерес являють фонди ЦДАРК /Ф.3776/, ОДА /Ф.7943/, ДАМК /Ф.1549/, в яких знаходяться описи місцевих туристсько-екскурсійних маршрутів, відомості про грошові перекази туристських організацій і підприємств на збереження і реставрацію історико-культурних пам'яток, документи про підготовку туристсько-екскурсійних кадрів.

Проте, для даної теми найбільш важливим джерелом стали матеріали поточних архівів туристсько-екскурсійних організацій і закладів. В дисертації використано матеріали 15 поточних архівів: Акціонерного товариства з туризму та екскурсій "Укрпрофтур", Українського інституту туризму, Республіканської станції юних туристів, Кримської республіканської станції юних туристів, Кримського акціонерного товариства з туризму та екскурсій "Кримтур", Білгород-Дністровського, Євпаторійського, Київського, Очаківського, Севастопольського, Ужгородського, Чернігівського бюро подорожей та екскурсій, Кримського республіканського, Київського та Одеського міських туристських клубів. Саме матеріали цих архівів розкривають форми і методи взаємодії туристського і краєзнавчого руху, свідчать про участь обласних рад з туризму та екскурсій, бюро подорожей та екскурсій в історико-краєзнавчій роботі, яка проводилась в республіці в 60-х - першій половині 80-х рр. Матеріали поточних архівів дали можливість автору проаналізувати історико-краєзнавчу тематику туристських маршрутів та екскурсій, робо-

ту методичних відділів і кабінетів, тематичних секцій, екскурсоводів.

Крім того, дисертантом використані опубліковані документальні джерела, а саме - постанови державних і профспілкових органів СРСР, Української РСР, збірники офіційних матеріалів і нормативних актів з туристсько-екскурсійної роботи, виданих ВЦРПС, Центральною радою з туризму та екскурсій, Українською республіканською радою з туризму та екскурсій, статистичні щорічники та інт.

Окрему групу опублікованих джерел становлять туристські довідники, які дають уяву про мережу маршрутів і тематику екскурсій. Також використана центральна, республіканська, обласна періодика, яка вичувала інформацію про туристсько-краєзнавчу діяльність.

Залучення всіх зазначених джерел, архівних і опублікованих документів, періодики дозволило проаналізувати розвиток туристсько-краєзнавчої роботи в Україні в 60-х - першій половині 80-х рр. і зробити науково обгрунтовані висновки з даної проблеми.

Практичне значення дисертаційного дослідження. Положення, висновки, а також введені в науковий обіг документи і матеріали, можуть бути використані при розробці й читанні курсів історичного краєзнавства в університетах, педагогічних інститутах республіки, проведенні історико-краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах, школах, культурно-просвітніх установах. Узагальнений досвід історико-краєзнавчої роботи туристсько-екскурсійних установ доцільно використати при організації роботи методичних відділів, кабінетів, тематичних секцій екскурсоводів біля подорожей та екскурсій, розробці нових краєзнавчих маршрутів, підготовці оглядових і тематичних екскурсій.

Результати дисертаційного дослідження знайшли відображення в практичних рекомендаціях Всеукраїнської науково-практичної конференції "Туризм і завдання національно-культурного відродження України" /травень 1992 р., м.Черкаси/ і регіональної науково-практичної туристсько-краєзнавчої конференції "Історико-культурна спадщина Рівненщини: виявлення і використання пам'яток засобами туризму" /грудень 1992 р., м.Рівне/.

Матеріали дослідження використовуються в навчальному процесі Українського інституту туризму під час читання курсу "Краєзнавство", а також в роботі цільових історико-краєзнавчих семінарів для працівників туристсько-екскурсійної галузі.

Апробація дисертації проведена на засіданні Вченої ради Українського інституту туризму. Основні положення і висновки дослідження знайшли відображення в авторських публікаціях, доповідях і повідомленнях на I-й Всесоюзній /жовтень 1987 р., м.Полтава/, IV-й і V-й республіканських /жовтень 1989 р., м.Миколаїв; жовтень 1991 р., м.Кам'янець-Подільський/ наукових конференціях з історичного краєзнавства, а також на Всеукраїнській /травень 1992 р., м.Черкаси/ і регіональній /грудень 1992 р., м.Рівне/ конференціях з туристського краєзнавства.

Мета і завдання дослідження обумовили структуру дисертації, яка складається з вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел і літератури.

Основний зміст і висновки дослідження

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її новизна, хронологічні рамки дослідження, визначається мета і завдання, ступінь наукової розробки, подається огляд джерел і літератури, показана практична значимість дослідження.

Перший розділ - "Становлення масового туризму в Україні і розширення його інфраструктури в 60-х - першій половині 80-х рр." присвячено аналізу соціально-економічних передумов розвитку туризму в Україні і розбудові туристсько-екскурсійної галузі в досліджуваний період.

Туризм в Україні - продукт тривалого історичного розвитку. Однак, тільки в післявоєнний період, з 50-х рр. з'являються ознаки переростання туристського руху в масовий. Цей процес з особливою силою прискорився починаючи з 60-х рр., коли відбувалася відносна стабілізація соціально-економічного становища країни. Порівняно з попередніми десятиліттями, багатими на такі соціальні катаклізми як війни, розруха, голодомор, репресії, в 60-х - першій половині 80-х рр. якість життя людей, їх матеріальний добробут змінилися дещо на краще. Це проявилось в певному зростанні заробітної плати, реальних доходів населення, збільшенні вільного часу, тощо.

Важливою передумовою розгортання туристсько-екскурсійного руху стало зростання культурно-освітнього рівня населення, помітний потяг його до знань, історії рідного краю, культурної спадщини. Крім того, в туризмі люди вбачали здоровий відпочинок, можливість уникнути сірої буденності, позбутися надмірної заідеологі-

зованості життя.

У розділі також проаналізовано ресурсну базу туризму, яка поділялась на 2 групи. - природні ресурси /клімат, ландшафти, національні парки та заповідники, дендропарки, печери, тощо/ та культурно-історичні ресурси /археологічні, історичні, архітектурні пам"ятки, монументальне мистецтво, музеї, виставки, театри, тощо/.

Поєднання соціально-економічних, культурно-освітніх факторів з чудовими природними умовами, унікальними історико-культурними пам"ятками обумовило зростання посиленого інтересу людей до туризму, сприяло розвитку його масовості.

По мірі розвитку в республіці туристсько-екскурсійного руху формувалася туристська індустрія, яка забезпечувала виробництво товарів і послуг в туризмі. В досліджуваний період майже в 16 разів зросла кількість місць проживання в туристських готелях, базах, комплексах, кемпінгах, приютах. Саме в 60-х - першій половині 80-х рр. сформувалася система харчування туристів та екскурсантів. Так, якщо в 1960 р. харчування туристів забезпечували лише 11 їдалень, то в 1985 р. тільки в системі профспілкового туризму налічувалось 482 ресторани, кафе, їдальні та інших пунктів харчування, які одночасно могли обслужити понад 68 тис. туристів. Помітні зміни відбулися і в транспортному обслуговуванні туристів. З"явилися спеціалізовані туристські автобази та гаражі, значно зросла кількість туристських автобусів, в системі туристських перевезень започатковані нові форми обслуговування, а саме в практику роботи залізничного, морського, річкового, авіаційного транспорту були запроваджені спеціалізовані туристські рейси та маршрути. Розширилась мережа планових і самодіяльних туристських маршрутів, яких в 1985 р. налічувалось майже 3 тисячі, в 7 разів зросло обслуговування екскурсіями. Все це дало можливість туристсько-екскурсійним організаціям обслужити в 1985 р. понад 6 млн. туристів і майже 44 млн. екскурсантів.

Однак, незважаючи на досить значні темпи зростання потужностей туристсько-екскурсійної індустрії в 60-х - першій половині 80-х рр. вона не задовольняла потреб зростаючих туристських потоків. Про це свідчить, наприклад, забезпеченість населення України місцями в туристських готелях, базах, кемпінгах, яка становила в середині 80-х рр. лише 1,4 місця на 1000 жителів, при нормі 18

місць. Значно відставала вітчизняна туристська індустрія і від туристської галузі розвинених країн Заходу. Якщо в Україні на початку 80-х рр. було близько 70 тис. місць для проживання туристів, то в Австрії - 561 тис., Франції - 1,6 млн., Італії - 1,5 млн., Іспанії - близько 1 млн. місць.

Таке відставання українського туризму обумовлювалось загальним соціально-економічним становищем України в складі СРСР, тобто туризм віддзеркалював економічний стан країни в цілому.

У другому розділі "Поширення історико-краєзнавчих знань засобами туризму та екскурсій" показано, що вітчизняний туризм у реалізації своєї пізнавальної функції був тісно пов'язаний з розвитком історичного краєзнавства, яке в цей період перебувало в стадії певної активізації, являв собою один із засобів вивчення історії рідного краю. Для доказу цього положення проаналізовано форми взаємодії історико-краєзнавчого і туристсько-екскурсійного рухів. Туризм повністю залежав від результатів краєзнавчих досліджень, появи нових матеріалів і фактів місцевої історії, які були основою для створення маршрутних інформацій та екскурсій. Тому туристсько-екскурсійні організації об'єктивно були зацікавлені в розробці краєзнавчої тематики. З другого боку, саме за допомогою туризму результати багаторічних досліджень краєзнавців ставали надбанням широких верств населення. Це створювало ґрунт для взаємодії туризму та історичного краєзнавства.

В досліджуваний період в історичному краєзнавстві сформувалися основні його форми: наукові, громадські, шкільні. До кожної з цих форм органічно входив і туризм. Так в середині 60-х рр. понад 600 фахівців галузі і представників туристського громадського активу взяли безпосередню участь в підготовці двадцятишеститомної "Історії міст і сіл Української РСР". Матеріали, напрацьовані в результаті цієї роботи ввійшли згодом і в тексти екскурсій - "Вінниця давня і сучасна", "Трускавець за 150 років", "Не той тепер Миргород", "Пам'ятні місця міста Одеси" та багато інших. Проте, слід зазначити, що туризм і його тематико-краєзнавчі проблеми не завжди знаходили належне місце в планах роботи наукових та освітніх установ, які займались краєзнавством. Цьому в значній мірі заважав "імідж" туризму, який ототожнювався, насамперед з відпочинком і оздоровленням.

В ході туристських подорожей і екскурсій широко використовувались результати наукових досліджень історії промислових і сіль-

ського господарських підприємств. Вони знайшли свою аудиторію при проведенні екскурсій - "Відкрита розробка залізних руд", "Гігант чорної металургії - стан 3600", "Полтавський тепловозремонтний завод", "Корабелі Батьківщини" та інші. Хоч ці екскурсії в основному були націлені на виконання соціального замовлення правлячої партійно-радянської верхівки, але, разом з тим, вони знайомили їх учасників з історією фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, пам'ятниками виробничої діяльності. За 1970-1985 рр. на виробничих екскурсіях в Україні побувало понад 40 млн.чол. Вивченням історії промислових і сільськогосподарських підприємств займалися і туристсько-екскурсійні організації. Так, в 1985 р. в 74-х бюро подорожей та екскурсій республіки діяли виробничі секції, які займалися дослідженням історії місцевих підприємств, розробляли нові теми екскурсій.

Тісною виявилася взаємодія історичного краєзнавства і туризму в навчальному процесі вищої школи. У вузах створювались туристські клуби і секції, які на підставі місцевих історико-краєзнавчих матеріалів розробляли маршрути подорожей, походів та екскурсій. Однак, в досліджуваній період єдина система туристсько-краєзнавчої роботи у вузах республіки так і не склалася.

Найбільш плідно взаємодіяли між собою шкільне краєзнавство і шкільний туризм. Туристсько-краєзнавча робота школярів особливо активізувалась саме в 60-х - першій половині 80-х рр. Так, якщо в 1961 р. в походах та екскурсіях взяли участь понад 3,5 млн. школярів, то через 20 років - уже майже 14 млн. Туристи - школярі розгорнули пошуково-дослідницьку роботу, налагодили тісні контакти з ученими-істориками, археологами, етнографами, місцевими краєзнавцями, виконували завдання науково-дослідних установ, вузів, створювали шкільні краєзнавчі музеї, кімнати, куточки.

Ефективною була також взаємодія туристсько-екскурсійних організацій з музеями республіки. Досить чітко вона прослідковується і в сфері охорони, збереження і вивчення пам'яток історії і культури. Позитивний досвід вивчення і популяризації історико-культурної спадщини засобами туризму та екскурсій накопичено в Переяслав-Хмельницькому, Полтавському, Львівському, Чернігівському та інших бюро подорожей та екскурсій. Туристсько-екскурсійні установи надавали суттєву фінансову допомогу пам'яткоохоронній роботі, яку проводили організації УТОПІК. Лише за період 1972-1985 рр. на охорону пам'яток було виділено близько 40 млн.крб.

Проте, величезні прорахунки в пам"яткоохоронній справі негативно позначилися і на організації тематичних туристських подорожей та екскурсій.

В цілому аналіз матеріалів про взаємодію історико-краєзнавчого і туристсько-екскурсійного рухів дозволяє зробити висновок, що вітчизняний туризм виступав не тільки як інструмент поширення історико-краєзнавчих знань, а й практично у своїй пізнавальній функції перетворився на один з напрямів історичного краєзнавства.

В розділі також визначено основні форми поширення історико-краєзнавчих знань засобами туризму, показано розширення мережі туристсько-екскурсійних маршрутів, проаналізовано їх тематику. Маршрути поділялись на оглядові, що, як правило, охоплювали цілі регіони республіки /"Дніпровсько-Чорноморський", "По півдню України"/ і тематичні, які присвячувались конкретній темі /"По шевченківських місцях", "Партизанськими стежками гірського Криму"/.

Детальний аналіз тематики туристсько-екскурсійних маршрутів свідчить про її надмірну заідеологізованість, перенасиченість темами і матеріалами радянського періоду. Офіційна партійна пропаганда активно використовувала можливості туризму для пропаганди постулатів КПРС, правильності соціалістичного вибору, переваг радянського способу життя, тощо.

У третьому розділі "Туристсько-інформаційні видання та підготовка краєзнавчих кадрів для туризму - фактори сприяння розвитку історичного краєзнавства" зроблено огляд туристсько-краєзнавчої літератури, яка видавалась в 60-х - першій половині 80-х рр. Туристсько-краєзнавчі нариси, збірники, путівники, довідники, буклети, проспекти, фотовидання, туристські карти і схеми, підручники, методичні поради та рекомендації забезпечували не тільки потреби туристів, а й широко використовувалися краєзнавцями і були для широкого загалу цікавим джерелом вивчення історії рідного краю. Для цієї групи краєзнавчих видань характерною була прив"язка явищ, історичних подій, пам"яток історії та культури до конкретної території, через яку прокладалися туристсько-екскурсійні маршрути.

В умовах тоталітарної системи туристсько-краєзнавча література мала ті ж хибі, що й вся радянська історіографія і краєзнавство. Але попри всі недоліки, вона не могла обминути основного

масиву історико-культурної спадщини народу і об'єктивно сприяла зростанню інтересу людей до історії свого краю.

В розділі також проаналізовано систему підготовки кадрів для туристсько-краєзнавчої діяльності. Вона пройшла певний еволюційний шлях від курсової системи до вузівського навчання і остаточно сформувалася тільки на початку 80-х рр. Реалізацію пізнавальних історико-краєзнавчих функцій туризму забезпечували насамперед такі фахівці галузі як екскурсоводи, гіді, інструктори, керівники туристських груп та інші. Працюючи на ниві туризму, вони фактично вливалися в ряди краєзнавців, поширювали історико-краєзнавчі знання серед туристів, брали участь в дослідженні історії краю, збереженні історико-культурної спадщини.

Вивчення і науковий аналіз розвитку туризму та його краєзнавчої діяльності у 60-х - першій половині 80-х рр. дозволяє зробити такі висновки.

60-і - перша половина 80-х рр. були стабілізаційним періодом в історії українського туризму. Саме в цей час створились певні соціально-економічні передумови для становлення його масових форм, розбудови інфраструктури, розширення мережі туристсько-екскурсійних маршрутів. Розвитку туризму сприяли також багаті природні та історико-культурні ресурси України.

Фахівці туристсько-екскурсійних організацій, а також численний туристський актив, що об'єднувався у туристські клуби, секції, гуртки, включилися в краєзнавчий рух, який в досліджуваний період перебував у стадії активізації. Вони збирали матеріали і писали нариси до багатотомної "Історії міст і сіл Української РСР", підключалися до роботи вузівського, шкільного, музейного краєзнавства, пам'яткоохоронної роботи, відраховували кошти на реставрацію пам'яток історії та культури.

Отже, вітчизняний туризм у реалізації своєї пізнавальної функції був тісно пов'язаний з розвитком історичного краєзнавства. Проте взаємодія туристсько-екскурсійних організацій з науковими закладами, культурно-освітніми установами і громадськими об'єднаннями, які займалися краєзнавством, мала в основному стихійний характер, ніяк не координувалася. Незважаючи на значний розвиток туристсько-екскурсійного руху, вчені-краєзнавці в той період ще не вбачали в ньому серйозного засобу поширення історико-краєзнавчих знань. Однак, попри всі ці недоліки, вітчизняний туризм, хоч і з меншим успіхом, продовжував популяризувати історико-краєзнавчі

знання, пам'ятки минулого, піднімати культуру населення.

Аналіз матеріалів про конкретну дослідницько-пошукову роботу туристсько-екскурсійних організацій на терені краєзнавства, їх безпосередню участь в основних історико-краєзнавчих заходах того періоду, показує, що туризм виступав не тільки інструментом передачі результатів історико-краєзнавчих досліджень до широких верств населення, засобом поширення і популяризації історичних знань, а й фактично перетворився на один з напрямів історичного краєзнавства.

Таким чином, є всі підстави твердити, що в 60-х - першій половині 80-х рр. в Україні поряд з науковим, громадським, шкільним краєзнавством визначився ще один його напрям - туристське краєзнавство.

Основні положення дисертації викладені в наступних публікаціях автора:

1. Туризм як засіб розвитку історико-краєзнавчих знань трудящих Української РСР // Перша Всесоюзна наукова конференція з історичного краєзнавства /м.Полтава, жовтень 1987 року/: Тези доповідей і повідомлень. - К., 1987. - С.39-40 /0,15 др.арк.,рос.мов./.

2. Використання історико-краєзнавчого матеріалу при розробці туристсько-екскурсійних маршрутів півдня України // ІУ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. - К., 1989. - С.566-567 /0,15 др.арк., рос.мов./.

3. Вивчення історико-культурної спадщини засобами туризму та екскурсій // У Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей та повідомлень. - К. - Кам'янець-Подільський, 1991. - С.458-460 /0,15 др.арк./.

4. Зростання пізнавальних функцій туризму в контексті національно-культурного відродження України // Всеукраїнська науково-практична конференція "Туризм і завдання національно-культурного відродження України" /12-14 травня 1992 р./: Тези доповідей і повідомлень. - К., 1992. - С.23-28 /0,4 др.арк./.

5. Взаємодія туризму і краєзнавства як передумова пізнання історико-культурної спадщини України // Історико-культурна спадщина Рівненщини: виявлення і використання пам'яток засобами туризму: /Матеріали регіональної науково-практичної туристсько-краєзнавчої конференції/. - К., 1993. - С.8-17 /0,5 др.арк./.

As 30.004

457061

AB 30.004

AB 30.004